

В.Ю. Цюмра
здобувач кафедри теорії та історії держави і права,
Університет «КРОК»

Огляд основних теорій сутності юридичної особи та їхній вплив на уявлення про її правосуб'єктність

У статті висвітлюються основні теорії сутності юридичної особи як суб'єкта права та окреслюється їхній вплив на уявлення про формування змісту правосуб'єктності юридичної особи.

Ключові слова: юридична особа, правосуб'єктність, теорії сутності юридичної особи.

В.Ю. Цюмра
соискатель кафедры теории и истории государства и права,
Университет «КРОК»

Обзор основных теорий сущности юридического лица и их влияние на представления о ее правосубъектность

В данном научном исследовании освещаются основные теории сущности юридического лица как субъекта права и очерчивается их влияние на представления о формировании содержания правосубъектности юридического лица.

Ключевые слова: юридическое лицо, правосубъектность, теории сущности юридического лица.

V. Tsyomra
Postgraduate Student,
«KROK» University

Review of the Main Theories of Essence of Legal Person and their Impact on Idea of it's Legal Personality

The article examines the questions concerning the basic theories on the nature of the legal entity as a subject of law. An influence of these theories on apprehensions about a shaping of the legal subjectivity of the legal person are also explored.

Keywords: legal person, legal subjectivity, the theory of the essence of the legal person.

Постановка проблеми

Феномен юридичної особи як суб'єкта права небезпідставно вважається одним із найскладніших предметів, що досліджувалися науковцями протягом всього періоду існування сучасної юриспруденції. Розкриття сутності юридичної особи є однією з найцікавіших та, водночас, найскладніших проблем юридичної науки, яку вона намагалася вирішити ще з часів виникнення перших юридичних осіб. Проте до цього часу не існує загальноприйнятої теорії, яка б належним чином розкрила сутність феномену юридичної особи як суб'єкта права, а також показала вплив зміни теоретичних підходів до розуміння інституту юридичної особи на уявлення про її правосуб'єктність, у зв'язку з чим дослідження даного питання не втрачає в своїй актуальності. Поняття «юридична особа» та категорія «правосуб'єктність» міцно пов'язані у системі абстракцій науки теорії права, оскільки саме правосуб'єктність наповнює живим змістом загальну юридичну конструкцію суб'єкта права. Тому необхідно розглядати ці правові інститути саме разом як взаємозалежні та такі, що доповнюють один одного.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Дослідження питання сутності юридичної особи протягом останніх років викликало значний інтерес як вітчизняних, так і закордонних науковців. Вивчення окремих напрямків теорій сутності юридичної особи чи питання загалом займалися такі вчені, як Архіпов С., Кочин В., Чукреев А., Прошин С., Белькова О., Борисова В., Титова О., Кравчук В., Шевченко Я. та інші. Результати їхніх досліджень дозволяють максимально наблизитися до розкриття сутності юридичної особи та допомагають виявити міру впливу відповідних теорій на уявлення про формування її [юридичної особи] правосуб'єктності.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Незважаючи на значний науковий інтерес до питання сутності юридичної

особи, вчені так і не змогли дійти спільної думки щодо визначення природи юридичної особи та її правосуб'єктності. Не повністю розкритими залишаються також і питання гносеологічного змісту, зокрема про взаємозв'язок змін поняття юридичної особи та уявлень про її правосуб'єктність залежно від конкретно-історичних умов проведення відповідних досліджень.

Формулювання цілей даної статті

Основною метою цієї статті є осмислення та узагальнення основних теорій сутності юридичної особи, створених у минулих історичних періодах, а також висвітлення їхнього впливу на сьогодення. Також автор намагається пояснити основні зміни в наукових уявленнях про правосуб'єктність юридичної особи залежно від змін уявлень про юридичну особу.

Виклад основного матеріалу дослідження

Питання про те, чим чи ким є юридична особа, постійно привертало увагу вчених-правознавців. Намагаючись пояснити сутність цього інституту права, науковці зверталися до найрізноманітніших ідей, методів наукових досліджень та прийомів юридичної техніки. В результаті тривалих наукових досліджень, які мали істотний вплив на практичну юриспруденцію, сформувалося декілька основних теорій, кожна з яких по-своєму вирішує зазначене питання.

Історично першою комплексною теорією сутності юридичної особи стала теорія фікції або уособлення, яка виникла в результаті рецепції римського права з врахуванням більш пізніх особливостей пізнавальної практики. Порівняно незначне розповсюдження юридичних осіб у період середньовіччя, нерозвинуте правове регулювання їх діяльності, а також той факт, що першими дослідниками римського права були монахи, священники та інші особи, наближені до католицької церкви, відіграло значну роль у формуванні теорії фікції.

При трактуванні римських першоджерел середньовічні юристи під терміном *persona* розуміли лише правоздатну та повністю дієздатну людину. Відповідно, римські союзи чи інші приватні корпорації розглядалися лише як союзи фізичних осіб, ідея самостійного правосуб'єктного буття юридичної особи не виникла, та й власне поняття юридичної особи не було сформоване. Однак завдяки активній діяльності глосаторів, а пізніше консіліаторів уперше була озвучена думка про встановлення законом фікції щодо реалізації однією особою колективної волі всіх членів корпорації. Фікція розумілася як певний продукт юридичної необхідності. З позицій тогочасного об'єктивного права тільки фізична особа могла бути наділена правами та обов'язками й нести відповідальність за свою діяльність. Однак, з іншого боку, неможливо було заперечувати існування й інших суб'єктів, не фізичних осіб, які були носіями прав та обов'язків, у тому числі набували права власності на нерухоме майно і землю. Оскільки безсуб'єктних прав існувати не може, то правова думка та практика в такому випадку зверталися до засобу юридичної фікції, тобто припускалося існування штучного суб'єкта права, за яким відповідна правоздатність і закріплювалася. Юридична особа як фікція не збігалася за способом буття з фізичною особою, але у правопорядку з метою участі юридичних фікцій у реальних правовідносинах припускалася їх суб'єктність за аналогією з суб'єктністю фізичної особи.

Автором теорії фікції вважають папу Інокентія IV [1, с. 53-55], який говорив про неможливість відлучення юридичної особи від церкви через те, що корпорація не має душі, а існує лише в уяві людей, будучи *persona ficta*, тобто фіктивною, не існуючою в реальності особою [2, с. 4; 3, с. 152-153]. Тим самим було повторно зазначено думку про так звану «матеріальність» суб'єкта правовідносин. Вплив папи Інокентія IV на тогочасне суспільство був доволі значним, тому вже в епоху глосаторів вчення про юридичну особу як

persona ficta закріпилося в тогочасній науці й практиці. Про значення папи Інокентія IV для тогочасного суспільства свідчить уже тільки те, що першу теорію юридичної особи формував не науковець-юрист, а церковний діяч. Це, серед іншого, було наслідком вагомості ролі церкви в тогочасному суспільстві.

Теорія фікції остаточно сформувалася в роботах Фрідріха Карла фон Савіньї в середині XIX століття (який фактично перший висунув цілісну теорію сутності юридичної особи), Ернеста Рудольфа Бірлінга та деяких інших юристів, отримавши назву теорії уособлення. Як зазначив Савіньї, право вимушене звертатися до фікції у випадку, коли для досягнення певної цілі недостатньо одного індивіда, а необхідно певний їх союз, який держава наділяє окремим обсягом прав та обов'язків. У такому випадку ці правоздатності не мають конкретного власника, але і безсуб'єктних прав існувати не може, оскільки суб'єктивне право завжди належить суб'єкту. Відповідно, в інтересах практичної життєдіяльності й створюється юридична особа.

Роль Савіньї у становленні наукової доктрини юридичної особи важко переоцінити, оскільки його наукові роботи відзначені фундаментальним значенням для розуміння інституту юридичної особи та дослідження її правосуб'єктності. Деякі науковці вважають його теорію фікції (уособлення) відправною точкою в процесі дослідження сутності та поняття юридичної особи. Так, наприклад, Л. Л. Герваген у праці «Про юридичну особу» здійснив умовний поділ розвитку поняття та вчення про юридичну особу до Савіньї та після нього, зазначаючи, що фактично саме після праць Савіньї дослідження юридичної особи перейшло з практичної у наукову площину та набуло філософського підтексту.

У ході наукових досліджень та пошуку обґрунтувань теорії фікції (чи уособлення) поступово утворилося декілька самостійних течій цієї теорії. Одна течія пояснювала необхідність юридичної особи як носія

колективної цілі її учасників. Представники іншої течії тлумачили існування юридичних осіб не як реалізацію об'єктивної необхідності, а як задоволення якихось людських потреб, з якими повинна миритися держава. Треті вбачали тут підміну поняття фізичної особи як первинного носія прав та обов'язків.

Теорія фікції (уособлення) мала й зберігає дотепер істотне значення для юридичної науки. Як про наслідок практичного втілення теорії фікції, можемо говорити про дозвільний процес утворення, зміни та припинення юридичних осіб. Адже, виходячи з основних положень даної теорії, саме держава дає згоду на виникнення нової корпорації, оскільки виникнення абстрактного суб'єкта можливе лише за існування норм об'єктивного права, які регулюють такий процес. Відповідно, для змін чи припинення корпорації також необхідним є існування чіткого юридичного механізму, створити який може лише держава. Крім того, протягом довгого часу юридична особа не визнавалася суб'єктом кримінальної відповідальності, оскільки вона, як вважалося, не мала власної волі, а лише була наділена волею фізичних осіб - її представників. Більше того, у російському дореволюційному праві за юридичними особами з підстав відсутності у них волі взагалі не визнавалося такого елемента правосуб'єктності, як дієздатність [4, с. 10].

Теорія фікції (уособлення) зазнавала значної критики з боку прихильників інших теорій юридичної особи, і, на нашу думку, в цих поглядах обґрунтовано відображений дуже важливий момент – те, що юридична особа фактично є творінням людського розуму. Тому, якщо дивитися з цієї точки зору на теорію фікції, то можна помітити її основний недолік: визнаючи юридичну особу вигадкою, фікцією, необхідно також визнавати фікцією й інші правові інститути аж до всієї правової системи, адже право також є результатом творіння розуму, а не природи.

Вагомий прорив у розумінні сутності юридичної особи був зроблений у кінці

XIX – на початку XX століття. Особливістю правових поглядів цього часу став перехід до уявлень про юридичну особу як про реально існуючого суб'єкта. Юридичну особу почали розглядати в соціально-правовій площині як соціальний організм, який розвивається, змінюється та припиняє своє існування, тобто уподібнюється людині, а не як певну уявну конструкцію, що існує завдяки прийому юридичної техніки. Практично кожна з теорій юридичної особи як реального суб'єкта відкидає ідею стосовно її (юридичної особи) фіктивності.

Якщо ж розглядати поняття «правосуб'єктність» через призму теорії фікції, то тут відкриваємо також винятково правову конструкцію, утворену за допомогою норм об'єктивного права. При такому підході чітко виявляється так звана «чиста теорія права», побудована на неокантіанських філософських ідеях. Але не варто забувати, що правосуб'єктність розкриває як внутрішній зміст, так і зовнішню форму юридичної особи як суб'єкта права. Тому в певні моменти необхідно виходити за рамки права та враховувати зовнішні матеріальні умови, створені дією суспільної необхідності.

Концепція юридичної особи як реального суб'єкта поєднує в собі декілька основних напрямків. Так звана «органічна теорія» відкидала фікцію (як форму існування юридичної особи) та розглядала юридичну особу у вигляді живого організму, наділеного, подібно до людини, тілом, душею і волею. Згідно з цією теорією вираження волі юридичної особи здійснюється фізичними особами, які є єдиним цілим з юридичною особою. Цікаво, що деякі прихильники вказаного напрямку виступали за надання юридичній особі права голосу на виборах, мотивуючи це тим, що вони, як і фізичні особи, мають стабільний правовий зв'язок з державою (так зване «громадянство» юридичної особи). Проте з філософського погляду такі думки є антропоморфними, оскільки накладають на неживе явище (з біологічного погляду) ознаки живого [5, с. 90].

Автори теорії реального суб'єкта для того, щоб пояснити природу юридичної особи, застосовують юридичний прийом аналогії. Корпорацію можна називати живим організмом лише за аналогією з людиною, оскільки з біологічного погляду лише людина є організмом, а з соціального і правового - юридична особа також вважається повноцінним суб'єктом. Юридична особа, як і фізична, несе відповідальність за вчинені делікти, а її особливістю є те, що вона діє через свої органи, які утворені з людей. Органи юридичної особи не є чимось окремо вираженим, а постають частиною єдиного цілого.

У теорії соціальної реальності юридичну особу визнають дійсним суб'єктом права, хоча і безтілесним. Професор Д. М. Генкін розуміє юридичну особу як соціальну реальність, що наділена відокремленою правосуб'єктністю та майном для виконання покладених на неї цілей. Г. Дєрнбург розглядав юридичну особу як соціальну організацію з самостійною правосуб'єктністю. Згідно з вказаною теорією вважається, що незважаючи на те, що юридичні особи не є чимось тілесним, вони все ж таки реально існують та є, подібно до інших правових явищ, результатом розумової діяльності, а не плодом фантазії.

Волю юридичної особи необхідно розглядати як саме її волю, хоча вона і виникає завдяки психологічній діяльності людини та реалізується її фізичною діяльністю; носієм прав й обов'язків юридичної особи є ця сама юридична особа, а не окремі її члени чи представники. Юридична особа реальна, так само як і реальна її воля, хоча і одне, й інше є похідними від людини, людської свідомості. При цьому юридична особа реальна не лише як соціально-правова цінність, але і як суб'єкт права та правовідносин, реальний центр права, наділений власними інтересами [6, с. 255].

Окремі радянські теорії юридичної особи уособлювали її з трудовим колективом чи директором. Так, радянськими науковцями на підтримку теорії колекти- ву було сформульовано положення щодо

відповідальності юридичної особи за дії її представників. Прихильники теорії директора зазначали, що за діяльність юридичної особи відповідає безпосередньо керівник, саме він встановлює конкретні плани та графіки роботи, визначає окремі напрямки діяльності. Проте такі погляди зазнали значної критики, оскільки недоцільно уособлювати юридичну особу з її колективом чи директором, які є лише частиною цієї юридичної особи; через них реалізується воля юридичної особи, але колектив чи індивід та їх воля – це ще не вся юридична особа.

Доцільно зазначити, що такі теоретичні погляди сьогодні частково знайшли своє відображення і в українській правовій системі. Так, комплексний аналіз законодавства України дає можливість стверджувати, що значну роль у діяльності юридичної особи відводиться саме директору (керівнику): він відповідальний за роботу юридичної особи перед засновниками, перед контролюючими органами; за порушення норм чинного законодавства до відповідальності притягується переважно керівник; з технічного погляду неможливо зареєструвати новостворену юридичну особу без керівника (технічні можливості Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань не передбачають можливості не заповнення графі з інформацією про фізичних осіб, які обираються до керівних органів). Теорія директора базується на тому, що сутність юридичної особи проявляється в особі керівника, оскільки саме через керівника виражається воля юридичної особи та він є невід'ємною частиною останньої [7, с. 118-120]. При цьому зазначимо, що радянська теорія директора відкидала правосуб'єктність юридичної особи як таку, оскільки зводилася до того, що реальним суб'єктом правовідносин виступає лише держава, а юридична особа служить лише для посередницьких функцій.

Важливим напрацюванням основних напрямків концепції юридичної особи як реального суб'єкта права є вчення про

те, що держава не створює чи дає дозвіл на утворення такого суб'єкта, а лише визнає його як нового учасника правовідносин, визнаючи його відокремлену правосуб'єктність від засновників чи представників, закріплюючи при цьому так званий явочний принцип створення юридичних осіб.

Поряд із визнанням юридичної особи реально існуючою сутністю розвивалися й інші, цікаві та суперечливі за своїм змістом теорії. Так, починаючи з середини ХІХ століття, достатньо значна кількість учених почала розвивати теорію про те, що права можуть існувати без суб'єкта, приводячи як приклад так звану «лежачу» спадщину. Професор Мюнхенського університету Алоїз Брінц висунув цікаву теорію «цільового майна». На його думку, існування юридичної особи не є обов'язковим для досягнення певних колективних цілей, для цього достатнім є лише наявність окремого майна, яка використовується з чітко поставленою метою. Майно, яке колись належало фізичним особам, з часом переходить у спільну власність корпорації (як об'єднання фізичних осіб) і стає власністю цілі.

Така теорія сутності юридичної особи мала важливе значення для правової науки, незважаючи на деяку свою абсурдність, адже вона вказувала на існування окремо визначеної цілі, яка стоїть за створенням юридичної особи. За допомогою такої цільової конструкції юридичної особи певне виокремлене майно як в економічному, так і в юридичному значенні відокремлюється від своїх попередніх власників та стає об'єктом та засобом реалізації вищої, загальної цілі, але в жодному разі не є суб'єктом або ж власністю такої цілі [8, с. 44].

Варто зазначити, що в основу теорії «цільового майна» лягло вчення про фікцію, адже саме завдяки такому юридичному прийому її автори намагалися перенести правові положення про суб'єкта права на об'єкт права, тим самим наділити його окремо вираженою правосуб'єктністю, при цьому не враховуючи такий важливий елемент останньої, як волездатність.

Висновки

Враховуючи багатоманітність теорій сутності юридичної особи, можемо зробити такі загальні висновки щодо їхнього впливу на розвиток вчення про юридичну особу та уявлень про її правосуб'єктність:

- виникнення перших теорій сутності юридичної особи, що супроводжувалося виникненням та розвитком нових правових понять та появою узгоджених із ними алгоритмів практичної діяльності, було безпосередньо викликане пізнавальною потребою пояснити правову природу нового, складного й неусвідомленого на той час правового явища, яким постала правосуб'єктна юридична особа;

- усі наукові теорії сутності юридичної особи прямо чи опосередковано визнають існування її як окремо визначеного, відділеного від фізичної особи, суб'єкта права, наділеного правами, обов'язками та відокремленим майном. Тим самим постійно визнавалася та визнається і власна правосуб'єктність юридичної особи, хоча такий змістовно-логічний зв'язок не завжди чітко усвідомлювався у певних доктринах (зокрема, у теорії фікції);

- теорія фікції (уособлення) розглядає юридичну особу як вигадане та штучне явище, відкидає її соціальну-правову об'єктивність. Одночасно прихильники цієї теорії все ж визнають факт існування окремо вираженого, складного в побудові конструкції, самостійного суб'єкта – юридичної особи. Автор теорії фікції Ф. К. фон Савіньї у своїй спробі пояснити її природу фактично переніс вчення про юридичну особу зі сфери юриспруденції у філософську, метафізичну площину;

- наступні теорії сутності юридичної особи відкидали фікцію як юридичний прийом при поясненні правової природи цього явища. Більшість авторів різноманітних теорій погоджувалися у тому, що застосовувати конструкцію фікції в даному випадку буде не зовсім коректно. Адже тим самим можна ставити під сумнів будь-яке правове явище як продукт діяльності людського розуму;

– кожна з відомих наукових концепцій сутності юридичної особи вчинила певний вплив на науку теорії права, а також на практичну юриспруденцію, що стосувалася юридичної особи та її правосуб'єктності. Серед іншого такі вчення знайшли своє відображення і в сучасному законодавстві. Так, наприклад, у пострадянському законодавстві знайшла своє втілення радянська теорія директора (керівнику юридичної особи відводиться чи не основне місце в процесі діяльності юридичної особи, оскільки без керівника не є можливим існування юридичної особи, керівник представляє юридичну особу перед третіми особами, керівник несе відповідальність за результати діяльності юридичної особи, включно за окремі делікти, наприклад, кримінально-правового характеру);

– незважаючи на всю багатоманітність та різноплановість теорій юридичної особи, всі вони сходяться до тієї позиції, що юридична особа постає як само-

стійне правове явище, відокремлене від інших явищ правового світу, вона наділена правосуб'єктністю, що дозволяє їй бути повноцінним учасником правовідносин. Уже сам термін «особа» дозволяє нам персоніфікувати це явище з-поміж інших, а термін «юридична» виводить такого суб'єкта у правову площину, тобто постулює його таким, що утворений з дотриманням установлених правових норм. Правильне розуміння юридичної особи лежить саме у визначенні її сутності, яка полягає у тому, що вона є правовою особистістю, створеною правовим системним шляхом, наділеною окремими правами та обов'язками, відокремленими від її засновників. Відповідно, юридична особа у межах своєї самостійної правосуб'єктності може абсолютно реально вступати у будь-які правовідносини, прямо чи опосередковано врегульовані законом, вона є дійсним суб'єктом права, здатним набувати та реалізувати права й обов'язки через свої органи, включаючи виконавчий орган, однак не обмежуючись ним.

Література

1. Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву: из истории цивилистической мысли: гражданское правоотношение: критика теории «хозяйственного права» / О. С. Иоффе. – М. : Статут, 2003. – 777 с.
2. Сумской Д. А. Статус юридических лиц: учеб. пособие для вузов / Д. А. Сумской. – М.: Юстицинформ, 2006. – 328 с.
3. Бородин В. В. Понятие юридического лица. История и современная трактовка / В. В. Бородин, Е. Б. Хохлов // Государство и право. – 1993. – №9. – С. 152-159.
4. Владимиров С. М. Субъект права в теории дореволюционного права России XIX – начала XX в. / С. М. Владимиров // Вопросы экономики и права. – 2013. – №4. – С. 7-12.
5. Богданов Е. В. Проблема сущности юридического лица / Е. В. Богданов // Современное право. – 2011. – № 11. – С.89-94.
6. Чукреев А. А. О сущности юридического лица / А. А. Чукреев // Вестник Тюменского государственного университета. – 2003. – №1. – С. 250-257.
7. Маньковский И. А. Теории сущности юридического лица: история развития и современные научные подходы / И. А. Маньковский // Российский юридический журнал. – 2010. – № 4 (июль-август). – С.117-126.
8. Кочин В. Правова сутність юридичної особи / В. Кочин // Юридична Україна. – 2013. – №5. – С. 43-48.